

Anna Dąbrowska, Justyna Kuształ, Małgorzata Turczyk ■

Wsparcie procesu readaptacji społecznej skazanych na przykładzie programu „Teatr, Mama, Tata i Ja”

Supporting the social re-adaptation of prisoners on the basis of the programme “Theatre, Mummy, Daddy, and Me”

Abstrakt: Celem artykułu jest prezentacja innowacyjnego programu readaptacji skazanych w zakładzie karnym nakierowanego na budowanie i wzmacnianie więzi z dziećmi. Program „Teatr, Mama, Tata i Ja” realizowany jest od 2015 r. do chwili obecnej przez zespół Teatru Lalki i Aktora „Kubuś” i pracowników Aresztu Śledczego w Kielcach dla osób odbywających karę pozbawienia wolności. Współczesne programy resocjalizacji wykorzystują podstawowe środki resocjalizacji wymienione w polskim Kodeksie karnym wykonawczym z 1998 r. Obok nauki, pracy, zajęć kulturalno-oświatowych i sportowych oraz oddziaływań terapeutycznych regulacje prawne wskazują na kontakty z rodziną i osobami bliskimi. Programy te uwzględniają prawo skazanych do utrzymywania kontaktów z rodziną na mocy prawa międzynarodowego i krajowego, a w zakresie metodycznym są adekwatne do najbardziej aktualnego podejścia kognitywno-behawioralnego w terapii (*cognitive-behavioural therapy*) i działaniach korekcyjnych. Realizacja kontaktów dzieci z rodzicami jest obowiązkiem rodziców w kontekście zabezpieczenia praw dziecka, a po stronie instytucji korekcyjnej leży obowiązek zapewnienia skazanym realizacji ich praw w czasie odbywania kary pozbawienia wolności. Artykuł ma charakter empiryczny, wykorzystuje bowiem metody analizy dokumentów oraz obserwacji uczestniczącej.

Dr Anna Dąbrowska, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Pedagogiki (Polska),
anna.i.dabrowska@uj.edu.pl, ORCID: 0000-0002-5542-4308

Dr hab. Justyna Kuształ, prof. UJ, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Pedagogiki (Polska),
justyna.kuształ@uj.edu.pl, ORCID: 0000-0001-9493-7504

Dr Małgorzata Turczyk, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Pedagogiki (Polska),
m.turczyk@uj.edu.pl, ORCID: 0000-0003-4095-9294

Słowa kluczowe: programy korekcyjne, resocjalizacja, skazany, osadzeni, prawo dziecka do kontaktu z rodzicem, Konwencja o prawach dziecka, dzieci skazanych rodziców

Abstract: The article presents an innovative programme for the re-adaptation of inmates confined in correctional facilities which focusses on building and consolidating their bonds with their children. In Poland, contemporary social rehabilitation programmes are based on measures listed in the Polish Executive Penal Code of 1998 (Executive Penal Code, 1997, Art. 67 § 3). Apart from studying, working, cultural and educational activities, and therapeutic interventions, the Code also mentions contact with family members and relatives. These rehabilitation programmes include the right of convicts, under international and national law, to maintain contact with their families, while methodologically they are compliant with the most current cognitive-behavioural approach to therapy and corrective measures. They also draw on the multi-systemic approach, in a general sense. In the context of safeguarding children's rights, contact between parents and children is the responsibility of the parents, but in the case of prisoners it is the responsibility of the correctional institution to ensure that prisoners can exercise their rights while serving a custodial sentence. The article takes advantage of the methodologies of document analysis and participant observation. It discusses the programme for the social re-adaptation of prisoners, which involves encouraging and consolidating relationships between parents and children while maintaining a focus on particular rehabilitation objectives, resocialisation methods, and outcome evaluation.

Keywords: corrective programmes, social rehabilitation, convicted, prisoners, the right of the child to contact the parent, Convention on the Rights of the Child, children of incarcerated parents

Wstęp

Kontakty z rodziną i osobami bliskimi, a w szczególności z dziećmi, są znaczącym czynnikiem chroniącym w procesie readaptacji społecznej nakierowanym na zapobieganie powtórnej przestępczości. Ponadto prawo do kontaktów dzieci z rodzicami należy do katalogu podstawowych praw dziecka chronionych Konwencją o prawach dziecka z 1989 r. Obowiązek realizacji tego prawa spoczywa na rodzicach, opiekunach i instytucjach zobowiązanych do kierowania się zasadą dobra dziecka (*in the best interest of the child*). Z kolei prawa skazanych podlegają generalnie powszechnej ochronie praw człowieka, przy czym szczegółowe regulacje chroniące prawa skazanych do kontaktu zawarte są w dokumentach ONZ i prawie europejskim. Program readaptacji społecznej osób odbywających karę pozbawienia wolności w Areszcie Śledczym w Kielcach odpowiada standardom prawnym i wpisuje się w nowoczesne podejścia i metody w resocjalizacji skazanych.

1. Kontakty z dziećmi i rodziną w programach readaptacji społecznej skazanych

Kontakty z rodziną i osobami bliskimi w procesie resocjalizacji są uważane za jeden z najsilniejszych czynników chroniących w ramach strategii zapobiegania powtórnej przestępczości, opisywanych zarówno w tradycyjnej polskiej profilaktyce społecznej i pedagogice resocjalizacyjnej¹, jak i we współczesnych analizach opartych na metodologii *evidence-based in practice*². Reguły praktyki opartej na dowodach opisane w medycynie zostały przeniesione na grunt innych dyscyplin i obszarów działań praktycznych. W pracy socjalnej i resocjalizacji, w tym

w dziedzinie działań poprawczych, praktyka oparta na dowodach może [...] obejmować przetestowane zasady badań, które kierują interwencjami, lub może odnosić się do konkretnych modeli interwencji, które jak stwierdzono [w badaniach – przyp. aut.], prowadziły do pożądaných rezultatów, ale także do modelu polityki organizacyjnej i strategii interwencyjnej³.

Wyniki wielu badań jednoznacznie potwierdzają, że utrzymywanie więzi z rodziną i osobami bliskimi jest wskaźnikiem brany pod uwagę w procesie szacowania ryzyka powrotności do przestępstwa⁴ i wskazują na istotną rolę utrzymywania więzi z rodziną, a szczególnie z dziećmi w całym procesie readaptacji społecznej⁵. Wnioski z badań naukowych opartych na metaanalizach wskazują równocześnie, że ojcostwo mężczyzn pozostających długie lata w więzieniu może być czynnikiem ryzyka recydywy. Dzieje się tak wówczas, gdy osadzony ojciec traci bezpośredni kontakt z dzieckiem poprzez umieszczenie w zakładzie karnym. Zakład karny podwójnie wyklucza ojca, który ma poczucie bycia „złym ojcem” w ogóle,

¹ A. Barczykowska, S. Dzierżyńska-Breś, M. Muskała, *Systemy oddziaływań resocjalizacyjnych Anglii i Stanów Zjednoczonych Ameryki* [Rehabilitation Treatment Systems in England and the United States of America], Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2015; M. Muskała, *Więź osadzonych recydywistów ze środowiskiem* [The Bond of Inmate Reoffenders with Their Social Circles], Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006.

² P.M. Miller (red.), *Terapia uzależnień. Metody oparte na dowodach naukowych* [Evidence-Based Addiction Treatment], Wydawnictwa UW, Warszawa 2013, s. 25 i n. „Pojęcie EBP wywodzi się z nauk medycznych i oznacza integrację najlepszych dowodów badawczych, wiedzy klinicznej i wartości pacjenta” – por. D.L. Sackett, S.E. Straus, W.S. Richardson, W. Rosenberg, R.B. Haynes, *Evidence-Based Medicine. How to Practice and Teach EBM*, Churchill Livingstone, Edinburgh 2000, s. 1, cyt. za: M. Muskała, „Odstąpienie od przestępczości” w teorii i praktyce resocjalizacyjnej [“Desistance from Crime” in Social Rehabilitation Theory and Practice], Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016, s. 93.

³ Ibidem, s. 95.

⁴ D.A. Andrews, J. Bonta, *The Psychology of Criminal Conduct*, LexisNexis, New Providence 2006, s. 210–211.

⁵ P. Gendreau, T. Little, C. Goggin, *A meta-analysis of the predictors of adult offender recidivism. What works!*, „Criminology” 1996, t. 34, nr 4, s. 575–608, cyt. za: A. Barczykowska, S. Dzierżyńska-Breś, M. Muskała, *Systemy...*, op. cit., s. 63.

niezależnie od pobytu w zakładzie karnym⁶. Wnioski z metaanalizy dziesięciorga badań opublikowanych w latach 1991–2014, których przedmiotem było utrzymywanie kontaktów osadzonych z rodziną, pozwalają na wysunięcie tezy, że wizyty członków rodziny mają wpływ na poczucie dobrostanu skazanych, wzrost lub spadek wykroczeń przeciwko regulaminowi oraz na przestępczość powrotną⁷. Wszystkie badania brane pod uwagę w metaanalizie były badaniami typu *case-control* i *cohort studies* i cechowały się różną jakością metodologiczną, ale można zauważyć, że wizyty członków rodziny redukowały objawy depresyjne u kobiet i nieletnich oraz liczbę zachowań sprzecznych z regulaminem zakładu karnego. Tylko jedno badanie o wysokich standardach metodologicznych pozwala przyjąć, że utrzymywanie kontaktów z rodziną redukuje przestępczość powrotną u osadzonych mężczyzn⁸.

W polskiej literaturze z obszaru resocjalizacji penitencjarnej problematyka utrzymywania kontaktów z rodziną jako istotnego czynnika resocjalizacji i readaptacji społecznej jest obecna od początków refleksji resocjalizacyjnej⁹. Warto w tym miejscu wspomnieć opisy systemowych działań penitencjarnych wykorzystujących w pracy resocjalizacyjnej więź rodzinną i działania odbudowujące więź prowadzone przez 20 miesięcy na przełomie lat 70. i 80. XX w. w Zakładzie Karnym w Gdańsku-Przeróbce¹⁰. Wnioski z badań koncentrują się na konieczności głębokiej systematycznej diagnozy stanu więzi skazanych z rodziną i konieczności wzmacniania jej przez regulaminowe kontakty skazanych z członkami rodziny. Autor akcentuje różnice w sposobach przeżywania poczucia samotności i izolacji od rodziny w zależności od płci skazanych. Natomiast wnioski z badań empirycznych zrealizowanych w latach 2014–2017 w ramach projektu badawczego dotyczącego poczucia sensu życia na próbie 102 kobiet skazanych na karę pozbawienia wolności i przebywających w zakładach karnych w Polsce i w Czechach¹¹ wskazują jednoznacznie na potencjał, który tkwi w rodzinie skazanych kobiet, i

⁶ M. Liem, J. Garcin, *Post-release success among paroled lifers*, „Laws” 2014, nr 3, s. 798–823, cyt. za: R. Szczepanik, „Otworzyło mi się wtedy okno na inny świat. Otworzyło mi to oczy na moje życie”. O wydarzeniach (punktach zwrotnych) inicjujących próby zerwania przez recydywistów z przestępczym stylem życia [‘Then a window to another world opened up. It opened my eyes to my life.’ On the events (turning points) which triggered recidivists’ attempts to give up their criminal lifestyle], „Nauki o wychowaniu. Studia interdyscyplinarne” 2017, nr 1(4), s. 238–255.

⁷ K. De Claire, L. Dixon, *The effects of prison visits from family members on prisoners’ well-being, prison rule breaking and recidivism. A review of research since 1991*, „Trauma, Violence & Abuse” 2017, t. 18, nr 2, s. 185–199.

⁸ Ibidem; J. Poehlmann, D. Dallaire, A.B. Loper, L.D. Shear, *Children’s contact with their incarcerated parents. Research findings and recommendations*, „American Psychologist” 2010, t. 65, nr 6, s. 575–598.

⁹ Por. źródła z literatury przedmiotu zgromadzone w: M. Muskała, *Więź...*, op. cit.

¹⁰ H. Machel, *Rodzina skazanego jako współuczestnik jego resocjalizacji penitencjarnej, readaptacji i reintegracji społecznej* [The convict’s family as a participant in his penal resocialisation, readaptation and social reintegration], „Resocjalizacja Polska” 2014, nr 7, s. 45–57.

¹¹ Projekt I: „Więziennicze rodzicielstwo. Rodzice i ich dzieci w przestrzeni penitencjarnej”, realizacja: luty 2014 – listopad 2017, teren badań: jednostki penitencjarne Republiki Czeskiej, jednostki penitencjarne OISW w Polsce, opisany w publikacji: M. Badowska-Hodyr, *Więź z rodziną i jej znaczenie*

mimo sytuacji izolacji więziennej, warunkuje wypracowanie i wzmocnienie wartościowych z punktu oczekiwań społecznych umiejętności, pozwalających poradzić sobie z doświadczaniem swej bytności z perspektywy dotychczasowej destruktywnej biografii, ale także z doświadczeniem długotrwałej izolacji więziennej. Widzenia z bliskimi (71,6%), także widzenia z dziećmi (51%), pełnią zatem ważną funkcję, ponieważ minimalizują permanentny charakter następstw związanych z sytuacją uwięzienia. Ponadto nadają sens życiu w wymiarze instytucjonalnym i pozainstytucjonalnym¹².

Współczesne koncepcje resocjalizacji skazanych, promowane i szeroko opisywane na zachodzie Europy, w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie czy w Australii, sięgają do modelu ryzyka (*Risk-Needs-Responsivity Model*) i modelu dobrego życia (*Good Lives Model*). Modele te ugruntowane są w anglosaskiej kulturze prawnej, a w naszym kraju generalnie obecne są jedynie w teorii resocjalizacji, choć pojawiają się też interwencje resocjalizacyjne oparte na nowoczesnych podejściach teoretycznych¹³. Historycznie pierwszy jest opisywany w literaturze przedmiotu model ryzyka, który opiera się na identyfikacji różnorodnych czynników ryzyka determinujących rozwój osobowości w kierunku dewiacyjnym. Są one diagnozowane jako ryzyka prawdopodobieństwa wejścia w konflikt z prawem i jako czynniki zmiany w kierunku eliminowania tego prawdopodobieństwa. Model ryzyka oparty jest na zasadach R-N-R, czyli ryzyka (*risk*), potrzeb (*needs*) i reaktywności (*responsivity*) w jej wymiarze ogólnym i szczególnym – gotowości na zmianę¹⁴. Jego podstawę stanowi aktuarialne szacowanie ryzyka, gdzie większą wagę przykłada się do czynników dynamicznych ryzyka/potrzeb uważanych za bardziej adekwatne niż czynniki kliniczne. Prekursorzy i kontynuatorzy prac nad tą koncepcją

w procesie inkluzji społecznej z perspektywy osadzonych kobiet odbywających kary długoterminowe [The importance of family ties in the process of social inclusion from the perspective of female inmates serving long-term sentences], „Probacja” 2017, nr 3, s. 47–68; por. także eadem, *Podtrzymywanie więzi z rodziną a readaptacja społeczna z perspektywy więźniów długoterminowych posiadających dzieci w wieku do 15 roku życia* [Maintaining family ties in the context of social readaptation from the perspective of long-term prisoners with children under 15], „Pedagogika. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie” 2018, t. XXVII, nr 1, s. 285–301; eadem, *Rodzice i ich dzieci w przestrzeni penitencjarnej z perspektywy zasady indywidualizacji oraz procesu reintegracji społecznej* [Parents and their children and the penitentiary system – viewed from the principle of individualisation and process of social reintegration], „Probacja” 2018, nr 1, s. 25–51; eadem, *Ku reintegracji. Rodzina w perspektywie procesu indywidualizacji oddziaływań penitencjarnych wobec osób odbywających kary długoterminowe* [Towards reintegration. The family, as seen in the light of individualized penal treatment of persons serving long-term sentences], „Ethos” 2018, nr 2(122), s. 313–329.

¹² Eadem, *Więź...*, op. cit., s. 56.

¹³ Założenia te spełnia program „Teatr, Tata, Mama i Ja” realizowany od 2015 r. w Kielcach, którego opis jest przedmiotem niniejszego artykułu.

¹⁴ A. Barczykowska, S. Dzierżyńska-Breś, M. Muskała, *Systemy...*, op. cit.; M. Muskała, *Odstąpienie...*, op. cit., s. 41–48.

wyróżnili grupę ośmiu potrzeb kryminogennych (określanych jako „centralna ósemka”) dla powstania i utrzymania zachowania przestępczego i zaliczyli do nich: wcześniejsze zachowania antyspołeczne, antyspołeczny wzór osobowości, antyspołeczne myślenie, antyspołecznych znajomych, trudną sytuację rodzinną, trudną sytuację w szkole lub pracy, antyspołeczny sposób spędzania czasu wolnego i uzależnienia lub używanie substancji psychoaktywnych¹⁵. Skuteczne interwencje resocjalizacyjne oparte na modelu R-N-R powinny być, jak stwierdza Barbara Stańdo-Kawecka, „dostosowane do właściwości, możliwości intelektualnych i stylu uczenia się sprawcy, powinny też uwzględniać różną motywację do zmiany i zawierać elementy zmierzające do jej wzbudzenia”¹⁶. Wydaje się, że utrzymanie relacji rodzinnych może spełniać funkcję motywatora do zmiany i celu zmiany.

Natomiast model dobrego życia (*Good Lives Model*) rozwija się od początków XXI w. za przyczyną badań nowozelandzkich. Powstał na kanwie krytyki modelu szacowania ryzyka¹⁷. Model ten sięga do psychologii pozytywnej i zakłada, że „zachowania przestępcze powstają, gdy osoby nie mają wewnętrznych lub zewnętrznych zasobów do osiągnięcia swoich celów w prospołeczny sposób [...], problemy przestępcze i psychologiczne są bezpośrednią konsekwencją złych prób osiągnięcia ludzkich dóbr”¹⁸. Dzięki swoim zasobom człowiek buduje swój dobrostan i utrzymuje równowagę psychiczną. W procesie resocjalizacji opartym na założeniach modelu dobrego życia jednostka nabywa umiejętności zaspokojenia swoich celów w sposób prospołeczny¹⁹. Tym samym promuje się tu zasoby i dobra jednostki oraz redukowanie ryzyka zachowań antyspołecznych poprzez wdrażanie postaw społecznie akceptowanych, konstruowanie planów życiowych opartych na wartościach i przekonaniach prospołecznych i eliminację barier w realizacji tych pozytywnych planów życiowych²⁰. Ryzyko przestępczości (także powtórnej) „może być zredukowane poprzez pomoc jednostkom w rozwinięciu umiejętności i zdolności niezbędnych do osiągnięcia pełnego zakresu ludzkich dóbr”²¹.

¹⁵ D.A. Andrews, J. Bonta, *The Psychology...*, op. cit., s. 58–60; M. Muskała, *Odstąpienie...*, op. cit., s. 184.

¹⁶ B. Stańdo-Kawecka, *O koncepcji resocjalizacji w polskiej literaturze naukowej polemicznie* [Polemic on the concept of resocialisation in the Polish scholarly literature], „Probacja” 2010, nr 1, s. 118.

¹⁷ Krytykę modelu R-N-R prezentowaną przez zwolenników modelu dobrego życia przedstawia M. Muskała, *Odstąpienie...*, op. cit., s. 185–192.

¹⁸ T. Ward, S. Maruna, *Rehabilitation. Beyond the Risk Paradigm*, Routledge, London–New York 2007; M. Muskała, *Odstąpienie...*, op. cit., s. 176, tłum. własne.

¹⁹ K. Sawicki, *Diady, kliki, gangi. Młodzież nieprzystosowana społecznie w perspektywie współczesnej pedagogiki resocjalizacyjnej* [Dyads, Cliques, Gangs. Juvenile Offenders from the Perspective of Contemporary Social Rehabilitation], Impuls, Kraków 2018, s. 75.

²⁰ Por. ibidem, s. 93–94; K. Biel, *Model ryzyka i model dobrego życia w readaptacji skazanych* [The Risk model and the Good Lives model in the resocialisation of convicts] [w:] J. Kuształ, K. Kmiecik-Jusięga (red.), *Konteksty resocjalizacji i readaptacji społecznej* [Aspects of Social Rehabilitation and Re-adaptation to Society], Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2014, s. 52.

²¹ M. Muskała, *Odstąpienie...*, op. cit., s. 181.

Kształtowanie umiejętności rodzicielskich i prawidłowych postaw rodzicielskich, nabywanie zdolności nawiązywania relacji z dzieckiem i szerszych relacji rodzinnych oraz podtrzymywania ich, oparte na rozwijaniu zasobów indywidualnych, jest właśnie taką pomocą w osiągnięciu dobrostanu jednostki.

Prawa osób skazanych – a wśród nich prawo do życia rodzinnego i prywatnego, wolność od tortur i niehumanitarnego, poniżającego traktowania i karania czy wolność sumienia i wyznania – podlegają ochronie na zasadach ogólnych jak prawa człowieka. Kontakty z rodziną i światem zewnętrznym gwarantują skazanym Wzorcowe reguły minimum postępowania z więźniami z 1957 r.²² Reguła 37 mówi, że kontakty z rodziną i światem zewnętrznym mają odbywać się w regularnych odstępach czasu poprzez korespondencję i wizyty w zakładzie karnym. W latach 70. ubiegłego stulecia w ślad za regulacjami Narodów Zjednoczonych poszło ustawodawstwo europejskie i w 1973 r. wprowadzono Minimalne standardy traktowania więźniów²³. Reguły te miały podobny charakter jak opisane wyżej reguły ONZ i wskazywały na prawo więźnia do regularnych kontaktów z rodziną. Wprowadzone w 1987 r. Europejskie Reguły Więzienne nie zmieniły zapisów w zakresie kontaktów osadzonych z rodzinami²⁴, dopiero ich nowa wersja z 2006 r. wprowadziła zapis, że skazani mają prawo kontaktować się z rodziną tak często, jak to możliwe poprzez różne kanały komunikacji²⁵. Jakikolwiek ograniczenia w dostępności kontaktu z rodziną muszą być uzasadnione i muszą spełniać warunek minimalnego kontaktu²⁶, a ewentualny nadzór nad korespondencją musi być uzasadniony

²² Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners Adopted by the First United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, held at Geneva in 1955, and approved by the Economic and Social Council by its resolutions 663 C (XXIV) of 31 July 1957 and 2076 (LXII) of 13 May 1977, https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/UN_Standard_Minimum_Rules_for_the_Treatment_of_Prisoners.pdf [dostęp: 22.05.2019].

²³ Rezolucja 73 (5) Komitetu Ministrów Rady Europy – Minimalne standardy traktowania więźniów, przyjęta w dniu 19 stycznia 1973 r. [Council of Europe Committee of Ministers Resolution 73 (5) – Standard minimum rules for the treatment of prisoners, adopted on 19 January 1973].

²⁴ Zalecenie R (87) 3 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie Europejskich Reguł Więziennych przyjęte przez Komitet Ministrów Rady Europy w dniu 12 lutego 1987 na 404. posiedzeniu delegatów [Recommendation No. R (87) 3 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules, adopted by the Committee of Ministers on 12 February 1987 at the 404th meeting of the Ministers' Deputies].

²⁵ Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy do Państw członkowskich Rec(2006)2 w sprawie Europejskich Reguł Więziennych przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 11 stycznia 2006 r. na 952. posiedzeniu delegatów [Recommendation Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules, adopted on 11 January 2006 at the 952nd meeting of the Ministers' Deputies], <https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/CZSW/prawaczl/document.pdf> [dostęp: 17.09.2019].

²⁶ Ibidem; A. Wedeł-Domaradzka, *Prawo do kontaktów z rodziną osób aresztowanych oraz pozbawionych wolności – rozważania na tle standardów soft-law oraz art. 8 EKPC* [The rights to contact with the family of arrested and imprisoned persons – considerations based on soft law standards and art. 8 of the ECHR], „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego” 2016, nr 7, s. 305.

podejrzeniem, że zawartość korespondencji może być niegodna z prawem²⁷. Od lat 80. XX w. w dokumentach europejskich można zauważyć coraz większy udział i zaangażowanie społeczeństwa w wykonywanie kar i środków karnych oraz obejmowanie szczególnymi regulacjami różnych grup skazanych: cudzoziemców, więźniów długoterminowych oraz kobiet. I tak już w 1981 r. regulacje Rady Europy wprowadziły preferencyjną formę kontaktów skazanych z rodziną, czyli widzenia, „a to dlatego, że pozytywnie wpływają na stabilność emocjonalną więźnia oraz jego poczucie obowiązku. Postulowane jest również jak najmniej restrykcyjne podejście do odwiedzin, w tym również tych o charakterze intymnym”²⁸. Natomiast w odniesieniu do skazanych kobiet wprowadzono wytyczne, że skutki uwięzienia nie mogą dotyczyć dzieci matek pozbawionych wolności. Najważniejsza z nich to rekomendacja z 1997 r.²⁹, w której wskazano wyraźnie, że kara pozbawienia wolności ma negatywne konsekwencje dla rodziny skazanego, szczególnie w sytuacji, gdy osoby skazane są pozbawiane praw rodzicielskich i tracą tym samym kontakt ze swoimi dziećmi³⁰. W rekomendacji uznano, że „Komitet Ministrów powinien zachęcić państwa członkowskie do poprawy warunków, w jakich odbywają się odwiedziny członków rodzin, w szczególności do stworzenia miejsc, w których odbywający karę pozbawienia wolności i ich najbliżsi mogliby przebywać sami”³¹. Zmienione rezolucją z 7 października 2015 r. Reguły Mandeli (reguła 58) stanowią o leżącym na administracji obowiązku zapewnienia więźniom możliwości kontaktów bezpośrednich i pośrednich z rodziną i przyjaciółmi w regularnych odstępach czasu³².

Polskie regulacje normatywne sytuują utrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym wśród podstawowych środków resocjalizacji penitencjarnej, gdzie podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym wymienne jest obok pracy, nauki, zajęć kulturalno-oświatowych i sportowych oraz

²⁷ Revision of the European Prison Rules and related commentary. Submission by Penal Reform International and the Association for the Prevention of Torture to the 19th meeting of the Working Group of the Council for Penological Cooperation (PC-CP), 17–19 September 2018 in Strasbourg, <https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2018/09/Submission-to-PC-CP-WG-on-European-Prison-Rules-revision-12-09-18-finalised.pdf> [dostęp: 10.01.2020]; A. Wedeł-Domaradzka, *Prawo...*, op. cit., s. 306.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Rekomendacja 1340 (1997) Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy o społecznych skutkach pozbawienia wolności i jego skutkach dla rodziny, przyjęta w dniu 22 września 1997 r. [Council of Europe Parliamentary Assembly Recommendation 1340 (1997) – Social and family effects of detention, adopted on 22 September 1997].

³⁰ A. Wedeł-Domaradzka, *Prawo...*, op. cit.

³¹ Ibidem, s. 308.

³² Wzorcowe reguły minimalne Organizacji Narodów Zjednoczonych dotyczące postępowania z więźniami (Reguły Mandeli) [United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules)], https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Reguly_Mandeli.pdf [dostęp: 24.11.2019].

środków terapeutycznych³³. Zakres i sam sposób realizacji kontaktów skazanego z rodziną jest zależny od typu zakładu karnego (otwarty, półotwarty i zamknięty). I tak – w zakładzie typu zamkniętego skazany ma prawo do kontaktu dwa razy w miesiącu (w odniesieniu do skazanych młodocianych – trzy razy w miesiącu), w zakładzie typu półotwartego – trzy razy w miesiącu (w odniesieniu do młodocianych przebywających w zakładzie typu półotwartego niezależnie od wieku – cztery razy w miesiącu). Bez ograniczenia można korzystać z prawa do kontaktu w zakładzie karnym typu otwartego. Generalnie widzenie trwa 60 minut i odbywa się we wspólnej sali. Podczas widzenia ze skazanym w pomieszczeniu mogą przebywać nie więcej niż dwie osoby dorosłe, liczba dzieci nie jest ograniczona, ale mogą one uczestniczyć w widzeniu z osadzonym członkiem rodziny tylko z opiekunem³⁴. Prawo do kontaktów reguluje art. 105 § 1 Kodeksu karnego wykonawczego, który mówi o prawie do kontaktów i utrzymywania więzi z rodziną i osobami bliskimi przez widzenia, korespondencję, rozmowy telefoniczne, paczki, przekazy pieniężne, a w uzasadnionych wypadkach, za zgodą dyrektora zakładu karnego, również przez inne środki łączności. Od 2014 r. więźniowie mają możliwość korzystania ze Skype’a³⁵. Ta ostatnia możliwość regulowana jest na poziomie szczegółowych zarządzeń dyrektora zakładu karnego w sprawie porządku wewnętrznego w zakładzie karnym, wydanych na podstawie § 14 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności³⁶.

³³ Art. 67 § 3 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy [Act of 6 June 1997 – Executive Penal Code], t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 665 z późn. zm. (dalej jako: k.k.w.): „W oddziaływaniu na skazanych, przy poszanowaniu ich praw i wymaganiu wypełniania przez nich obowiązków, uwzględnia się przede wszystkim pracę, zwłaszcza sprzyjającą zdobywaniu odpowiednich kwalifikacji zawodowych, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym oraz środki terapeutyczne”. Por. § 2 ust. 1 Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 14 sierpnia 2003 r. w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych, t.j.: Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 10 kwietnia 2013 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości w sprawie sposobów prowadzenia oddziaływań penitencjarnych w zakładach karnych i aresztach śledczych, Dz.U. z 2013 r., poz. 1067.

³⁴ *Osoby osadzone w zakładzie karnym – prawa rodzin i najbliższych*. Informator Rzecznika Praw Obywatelskich [Persons imprisoned in correctional facilities – The rights of families and loved ones. An Ombudsman’s reference book], Warszawa 2019, <https://www.rpo.gov.pl/pliki/13269673450.pdf> [dostęp: 5.07.2019].

³⁵ E. Krakowska, *Relacje rodzinne skazanych na karę pozbawienia wolności* [Family relationships of convicts sentenced to imprisonment], Służba Więzienna, <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Relacje-rodzinne-skazanych-na-kary-pozbawienia-wolnosc> [dostęp: 10.07.2019].

³⁶ Por. np. Zarządzenie nr 72/2018 Dyrektora Zakładu Karnego we Włocławku z dnia 17 maja 2018 r. w sprawie ustalenia porządku wewnętrznego Zakładu Karnego we Włocławku [Ordinance No. 72/2018 of the Director of Włocławek Prison dated 17 May 2018 on the drawing up of internal regulations for Włocławek Prison], https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Wloclawek/72_2018_PORZ%C4%84DEK_WEWNETRZNY.pdf [dostęp: 24.11.2019] wydane na podstawie Rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu

Osoby najbliższe to dla skazanego członkowie jego rodziny: rodzice, rodzeństwo, małżonek, dzieci (również adoptowane), dziadkowie, pradiadkowie, wnuki i prawnuki oraz osoba pozostająca we wspólnym pożyciu³⁷. Zgodnie z polskim prawem w związku z regulacjami międzynarodowymi skazany odbywa karę pozbawienia wolności najbliżej miejsca jego stałego pobytu. Jest to zgodne ze zmienioną w 2015 r. wersją Reguł Mandeli, która zawiera szczegółowy zapis, że więźniowie są osadzani, na ile to możliwe, w zakładach znajdujących się jak najbliżej ich domów lub miejsc resocjalizacji³⁸. Jednakże skazany lub jego rodzina mają prawo wnioskować, aby skazany z ważnych względów rodzinnych odbywał karę w zakładzie karnym położonym niedaleko miejsca zamieszkania lub w pobliżu placówki opiekuńczo-wychowawczej, w której przebywa jego dziecko³⁹.

Nie ulega wątpliwości, że mury zakładu karnego stanowią skrajnie niekorzystne środowisko wychowawcze dla dziecka. Równocześnie prawo osadzonego rodzica do kontaktów z dzieckiem i prawo dziecka do kontaktów z rodzicem oraz nałożona przez ustawodawcę na owe prawo kategoria wzajemnego obowiązku są zagwarantowane prawem międzynarodowym i regulacjami krajowymi. Nie powinny być ograniczane bez szczególnego uzasadnienia.

2. Prawo dziecka do kontaktu z rodzicem przebywającym w zakładzie karnym

Dla omawianego zagadnienia ważny kontekst stanowi próba spojrzenia na kwestię realizacji osobistej styczności dziecka i rodzica osadzonego w zakładzie karnym. Problematyka ta widziana jest tutaj w kontekście uprawnień i zabezpieczenia dóbr osobistych przede wszystkim samego dziecka. Bowiernie to zabezpieczenie jego dobra powinno być decydującą przesłanką rozstrzygającą o możliwościach

organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności [Directive of the Minister of Justice of 21 December 2016 on organisational regulations for the execution of a prison sentence], Dz.U. z 2016 r., poz. 2231, § 14.

³⁷ Art. 115 § 11 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny [Act of 6 June 1997 – Criminal Code], Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 z późn. zm. (dalej jako: k.k.).

³⁸ Reguła 59, Wzorcowe reguły minimalne Organizacji Narodów Zjednoczonych dotyczące postępowania z więźniami (Reguły Mandeli) [United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules)], https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Reguly_Mandeli.pdf [dostęp: 24.11.2019].

³⁹ Art. 87a, art. 100, art. 105 § 1 i § 3, art. 165 § 1 k.k.w. Kwestie „ważnych względów rodzinnych” jako wyjątkowego kryterium decydującego o umieszczeniu skazanego w zakładzie karnym najbliżej miejsca, w którym przebywają jego dzieci (np. w placówce opiekuńczo-wychowawczej), analizuje wyczerpująco A. Kwieciński, *Skazani-rodzice. Sytuacja prawna osadzonych sprawujących opiekę nad dziećmi* [Convicted parents. The legal status of prisoners taking care of children], „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2012, t. XXVIII, s. 197–198.

realizowania prawa i obowiązków wzajemnych kontaktów rodzica z dzieckiem na terenie zakładu karnego⁴⁰.

Problematyka prawa do kontaktów z dzieckiem podlega swobodnemu kształtowaniu normatywnemu w ramach ustawodawstw poszczególnych krajów⁴¹. Już choćby sama terminologia stosowana w języku prawnym stanowiącym o prawie do kontaktów z dzieckiem czy proklamującym Konwencję w sprawie kontaktów z dziećmi, w której przyjęto definicję kontaktu jako „pobyt dziecka przez określony czas albo jego spotkanie z osobą najbliższą, z którą dziecko stale nie mieszka”⁴², przenosi punkt ciężkości stosunków rodzinno-prawnych w stronę dorosłego, akcentując tym samym jego prawa i obowiązki. Uwagę na ową niesymetryczność zwrócił Sąd Najwyższy, stwierdzając, że w przypadku stosunków między rodzicami a dziećmi

mamy do czynienia ze stosunkiem szczególnego rodzaju, w którym dzieci są podporządkowane rodzicom. Stosunek rodziców do dzieci cechuje swego rodzaju nadrzędność⁴³, chociaż w literaturze przedmiotu podkreśla się, że to interes dziecka ma być zawsze nadrzędny w stosunku do interesu rodzica bądź rodziców⁴⁴.

W noweli Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego z 6 listopada 2008 r. położono nacisk na potrzebę zabezpieczenia partnerstwa rodziców i dzieci we wzajemnych stosunkach. Podmiotowość dziecka jest wzmacniana właśnie poprzez jego współdziałanie z rodzicem w procesie wykonywania władzy rodzicielskiej, tj. we współdecydowaniu o istotnych sprawach jego dotyczących (art. 95 § 4 k.r.o.), w oparciu tego współdziałania na gwarancjach poszanowania godności i praw dziecka oraz wzajemnym szacunku (art. 87 k.r.o.) czy w końcu w zagwarantowaniu zgodnie z zasadą przyjętą w art. 113¹ § 1 k.r.o. uwzględnienia rozsądnych życzeń dziecka w procesie ustalania sposobów utrzymywania kontaktów z dzieckiem. Zabezpieczenie dobra dziecka w aspekcie proceduralnym będzie właśnie polegało na uwzględnieniu go jako partnera w procesie zabezpieczania jego kontaktów z rodzicem.

⁴⁰ Zob. wyrok SN z dnia 25 sierpnia 1981 r., sygn. akt III CRN 155/81 [The judgment of the Polish Supreme Court from 25 August 1981, ref. act III CRN 155/81], LEX nr 503248.

⁴¹ T. Justyński, *Prawo do kontaktów z dzieckiem w prawie polskim i obcym* [The Right to Contact with Children in Polish and Foreign Law], Wolters Kluwer, Warszawa 2011, s. 145–148.

⁴² Art. 2 ustawy z dnia 23 kwietnia 2009 r. o ratyfikacji Konwencji w sprawie kontaktów z dziećmi, sporządzonej w Strasburgu w dniu 15 maja 2003 r. [Article 2 of Act of 23 April 2009 on the ratification of the Convention on Contact Concerning Children, signed at Strasbourg on 15 May 2003], Dz.U. z 2009 r. Nr 6, poz. 576.

⁴³ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 26 stycznia 1973 r., sygn. akt III CZP 101/71 [The resolution of the Polish Supreme Court from 26 January 1973, ref. act III CZP 101/71], OSNC 1973, nr 7–8, poz. c118.

⁴⁴ S.L. Stadniczeńko, *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień* [The Convention on the Rights of the Child. Selected Issues], Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2015, s. 89.

Współcześnie bezsporne wydaje się, że dziecko, w tym szczególnym omawianym przez nas przypadku, gdy jego rodzic lub rodzice zostają osadzeni w zakładzie karnym, jest zarazem podmiotem praw człowieka w ogóle, jak i w szczególności podmiotem praw przynależnych dzieciom i konkretnie dziecku w szczególnej sytuacji życiowej związanej z osadzeniem rodzica w zakładzie karnym. I to właśnie z uwagi na fakt niedojrzałości psycho-fizycznej dziecka i szczególny okres w jego rozwoju, w którym przychodzi mu doświadczyć trudnej sytuacji związanej z przestępczością i karą pozbawienia wolności swoich rodziców, dzieci osadzonych rodziców powinny być traktowane z poszanowaniem przysługujących im praw człowieka oraz z należytą dla ich potrzeb uwagą⁴⁵ i z uważnością w rozpoznawaniu ich najlepiej pojętego interesu. W doktrynie nieustannie poszukuje się znaczeń tych terminów. Wobec wielości stanowisk teoretycznych przyjęło się, że dobro dziecka traktować należy jako dyrektywę stosowania prawa, kryterium oceny przy podejmowaniu decyzji w sprawach dziecka oraz rozstrzygania kolizji interesów dziecka i innych osób, zwłaszcza rodziców⁴⁶. To ważny aspekt, jako że kontakty z bliskimi należą właśnie do kategorii dóbr osobistych człowieka/dziecka⁴⁷, do kategorii wolności człowieka/dziecka⁴⁸ – czyli wolności do utrzymania kontaktów z osadzonym rodzicem, a jako takie, nie-realizowane, mogą naruszać inne dobra osobiste dziecka, takie jak życie prywatne, rozwój bez znamion stygmatyzacji czy dyskryminacji wynikających z samego faktu osadzenia rodziców w zakładzie karnym⁴⁹. Ochrona dobra osobistego dziecka w formie więzi rodzinnej musi być zatem gwarantowana w każdym przypadku, w którym kontakt z najbliższymi jest zgodny właśnie z dobrem dziecka.

Problematyka prawa dziecka do styczności z bliskimi uregulowana przez ustawodawcę nie przewiduje specjalnej ochrony dla dzieci osób osadzonych w zakładach

⁴⁵ Zalecenie Delegatów Ministrów CM/Rec(2018)5 z dnia 4 kwietnia 2018 r. dotyczące dzieci rodziców osadzonych w zakładach karnych [Recommendation CM/Rec(2018)5 of the Committee of Ministers to member States concerning children with imprisoned parents, adopted on 4 April 2018], s. 5, https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Polska%20wersja%20jezykowa%20rekomendacji%20CM_Rec%282018%295E.pdf [dostęp: 28.06.2019].

⁴⁶ W. Stojanowska, *Dobro dziecka jako instrument wykładni norm Konwencji o prawach dziecka oraz prawa polskiego i jako dyrektywa jego zastosowania* [The best interests of the child as an instrument for interpreting the norms of the Convention on the Rights of the Child and Polish law and as a directive on its application] [w:] T. Smyczyński (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia. Praca zbiorowa* [Convention on the Rights of the Child – Analysis and Interpretation. Collective Work], Ars Boni et Aequi, Poznań 1999, s. 82–87; J. Winiarz, *Ochrona praw matki, dziecka i rodziny* [Protection of the Rights of the Mother, Child, and Family], Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1965, s. 65–81; J. Kusztal, *Dobro dziecka w procesie resocjalizacji. Aspekty pedagogiczne i prawne* [The Best Interests of the Child in the Process of Social Rehabilitation. Pedagogical and Legal Aspects], Wydawnictwo UJ, Kraków 2018, s. 145–198; K. Krupa-Lipińska, *Naruszenie dobra osobistego w postaci więzi rodzinnej poprzez utrudnianie kontaktów z dzieckiem* [Violating a Personal Right, such as the Right to Family Life, by Obstructing Contact with a Child], Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2016, s. 7–27.

⁴⁷ M. Grudzińska, *Kontakty z dzieckiem* [Contact with Children], C.H. Beck, Warszawa 2000, s. 14.

⁴⁸ T. Justyński, *Prawo...*, op. cit., s. 131.

⁴⁹ Zalecenie Delegatów Ministrów CM/Rec(2018)5..., op. cit.

karnych. Tymczasem problematyka związana z zabezpieczeniem dobra dziecka, rozumianego na gruncie Konwencji o prawach dziecka jako ochrona nadrzędnego jego interesu w aspekcie poszanowania życia rodzinnego w sytuacji osadzenia rodzica, jest szczególnie trudna. W literaturze przedmiotu nie ma również badań na temat długofalowych skutków braku realizacji tego prawa w kontekście właśnie skazania rodzica⁵⁰. Bez wątplenia jednak już sama sytuacja izolacji dziecka od rodzica związana z jego osadzeniem w zakładzie karnym stanowić może źródło bólu, a niemożność realizowania kontaktów z dzieckiem w czasie osadzenia narusza dobro dziecka. Badania Caroline Noble pokazują, że dziecko w sytuacji uwięzienia rodzica doświadcza bólu podobnego do sytuacji związanej ze śmiercią, a separacja od ojców doświadczana jest przez dzieci jako utrata bliskiej osoby wywołująca szereg niekorzystnych skutków zdrowotnych i rozwojowych⁵¹. Na uwagę zasługuje również kwestia, iż kontakty z dzieckiem są w zamyśle ustawodawcy atrybutem niezależnym od władzy rodzicielskiej. Zatem ingerencja sądu w wykonywanie władzy rodzicielskiej nie uchyla prawa rodziców i dziecka do wzajemnych kontaktów. Ograniczenie tego prawa może nastąpić tylko w przypadku, kiedy jego realizacja poważnie zagraża dobru dziecka lub narusza je, i – jak wskazuje praktyka orzecznicza – taki zakaz może zostać orzeczony tylko w interesie dziecka⁵².

W ramach dochodzenia swoich praw do kontaktu z dziećmi i ochrony życia rodzinnego osoby bliskie dziecku mogą wybrać kilka chroniących je instrumentów prawnych: bądź na gruncie Kodeksu cywilnego i ochrony dóbr osobistych, bądź odwołując się do regulacji Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego i orzecznictwa Sądu Najwyższego. Jeśli te drogi okażą się nieskuteczne, mogą także skorzystać z ochrony w zakresie prawa międzynarodowego i dochodzić swoich roszczeń w ramach procedur konwencji międzynarodowych. Natomiast w każdym przypadku zgodnie z art. 23 k.c. dobra osobiste pozostają pod ochroną prawa cywilnego, niezależnie od szczególnej ochrony przewidzianej w innych przepisach. Tymczasem dziecko osoby osadzonej – podmiot tych samych praw człowieka – w zasadzie nie może samo skutecznie żądać ochrony swoich praw do kontaktu z rodzicem. Ograniczona zdolność do czynności prawnych⁵³ lub jej brak oraz ograniczona przepisami Kodeksu postępowania cywilnego zdolność procesowa uniemożliwiają

⁵⁰ Por. T. Sakowicz, *Dziecko w rodzinie naznaczonej przestępczością rodziców* [A child in a family branded by their parents' crime] [w:] B. Kałdon, I. Kurlak (red.), *Człowiek w obliczu trudnej sytuacji życiowej* [A Man Facing a Difficult Situation in Life], Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2011.

⁵¹ C. Noble, *Prisoners' Families. The Everyday Reality. An Account of the Experience of Thirty People in Cambridgeshire with Close Relatives in Prison*, Ormiston Children and Families Trust, Ipswich 1995, s. 67–81.

⁵² Zob. wyrok SN z dnia 7 listopada 2000 r., sygn. akt I CKN 1115/00 [The judgment of the Polish Supreme Court from 7 November 2000, ref. act I CKN 1115/00], OSNC 2001, nr 3, poz. 50.

⁵³ Art. 12, 15 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny [Act of 23 April 1964 – Civil Code], t.j. Dz.U. z 2019 r., poz. 1145, 1495.

mu zasadniczo dochodzenie przewidzianych prawem roszczeń w zakresie kontaktów z najbliższymi lub, jeżeli to nie leży w jego najlepiej pojętym interesie, również skuteczne uchylenie się od realizowania owego prawa do kontaktów. W jego imieniu dobro to powinni zabezpieczyć przedstawiciele ustawowi⁵⁴, często jednak to właśnie oni je naruszają, np. nie realizując orzeczenia sądu w sprawie kontaktów, wobec czego trudno oczekiwać od nich skutecznej ochrony interesów dziecka. W takiej sytuacji reprezentowanie praw dziecka zabezpieczyć można, ustanawiając kuratora, który może dochodzić uprawnień małoletniego⁵⁵. Powództwo w zakresie ochrony dóbr osobistych dziecka może również wytoczyć prokurator bądź też samo dziecko po osiągnięciu pełnoletności mogłoby żądać zadośćuczynienia za pozbawienie go kontaktu z bliskimi osobami w okresie dzieciństwa⁵⁶. W praktyce jednak takie rozwiązanie nie zabezpieczy przecież faktycznie dobra dziecka, które naruszane jest tu i teraz, w konkretnych trudnych realiach życia dziecka rodziców osadzonych w zakładach karnych. Być może najlepszym rozwiązaniem byłoby zabezpieczenie tego prawa poprzez wyraźne kodeksowe stwierdzenie, że wykonywanie praw z zakresu władzy rodzicielskiej, a w szczególności prawa do kontaktów z dzieckiem i dziecka z rodzicami, odbywać powinno się z poszanowaniem zasady ochrony dóbr osobistych dziecka. W konsekwencji powinna zostać przygotowana stosowna procedura prawna umożliwiająca dziecku o ograniczonej zdolności procesowej wystąpienie na drogę sądową w celu ochrony swoich dóbr osobistych, które mogą być naruszane również przez rodziców czy opiekunów prawnych⁵⁷. Doprecyzowanie zasad ochrony dóbr osobistych dziecka w formie kontaktów z najbliższymi osadzonymi w zakładach karnych odnaleźć możemy w przyjętych 4 kwietnia 2018 r. podstawowych zasadach sformułowanych przez delegatów Komitetu Ministrów dla państw członkowskich Unii Europejskiej dotyczących dzieci rodziców osadzonych w zakładach karnych⁵⁸. Wśród nich należy wskazać m.in.:

- zasadę partycypacji dzieci w decyzjach w zakresie kontaktów z najbliższymi;
- w przypadkach, w których rozważa się zastosowanie kary pozbawienia wolności, powinność brania pod uwagę najlepiej pojętego interesu wszystkich dzieci, które mogą zostać dotknięte tym wyrokiem;
- bliskość terytorialną miejsca osadzenia rodzica w stosunku do miejsca, w którym przebywa dziecko;

⁵⁴ Art. 66 ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego [Act of 17 November 1964 – Code of Civil Procedure], t.j. Dz.U. z 2019 r., poz. 1460 w związku z art. 98 § 1 ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy [Act of 25 February 1964 – Family and Guardianship Code], Dz.U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59 z późn. zm.

⁵⁵ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy [Act of 25 February 1964 – Family and Guardianship Code], Dz.U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59 z późn. zm.

⁵⁶ M. Grudzińska, *Kontakty...*, op. cit., s. 14–18.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 16.

⁵⁸ Zalecenie Delegatów Ministrów CM/Rec(2018)5..., op. cit.

- właściwe uwzględnianie najlepiej pojętego interesu dziecka przy podejmowaniu decyzji w sprawie stosowania środków resocjalizacji osadzonego;
- dbałość administracji więziennej o zbieranie i uaktualnianie informacji o dzieciach osób osadzonych;
- wsparcie logistyczne, finansowe i psychologiczne dla dzieci osób osadzonych;
- specjalistyczne szkolenia personelu pracującego z dziećmi osób osadzonych oraz z osadzonymi rodzicami podkreślające w szczególności potrzebę inicjowania, podtrzymywania i zacieśniania więzi uczuciowej osadzonych z dziećmi, wywiązywania się z obowiązków alimentacyjnych oraz świadczenia pomocy materialnej dzieciom, a także współdziałania z placówkami opiekuńczo-wychowawczymi, w których te dzieci mogą przebywać.

Wzmocnienie ochrony praw podmiotowych dziecka w zakresie możliwości dochodzenia przez nie samo lub przez realne przedstawicielstwo osób trzecich jego prawa do styczności z rodzicem wydaje się konieczne dla zabezpieczenia pełnej realizacji podstawowego prawa dziecka – prawa do kontaktu z bliskimi.

Zasady te bezsprzecznie realizuje w praktyce opisany niżej program readaptacji społecznej osadzonych w Areszcie Śledczym w Kielcach.

3. Program „Teatr, Mama, Tata i Ja” jako przykład dobrych praktyk w procesie readaptacji społecznej osadzonych

Program readaptacyjny „Teatr, Mama, Tata i Ja” realizowany był od 2015 do grudnia 2019 r. (jako kolejna edycja) przez zespół Teatru Lalki i Aktora „Kubus” i pracowników Aresztu Śledczego w Kielcach przy wsparciu finansowym Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz kilkunastu instytucji publicznych i podmiotów prywatnych funkcjonujących w środowisku lokalnym. Od początku programu angażuje się w niego kilkunastu partnerów, m.in. instytucje samorządowe (Urząd Miasta Kielce) oraz organizacje pozarządowe, instytucje wspierające rodziny, dzieci i młodzież w środowisku lokalnym, takie jak Świętokrzyskie Centrum Profilaktyki i Edukacji w Kielcach oraz dofinansowujące program lokalne podmioty gospodarcze⁵⁹. Inicjatywa ta jest przykładem podejścia systemowego w środowisku lokalnym nakierowanego na zapobieganie marginalizacji i powtórnej przestępczości.

Z punktu widzenia procesu readaptacji społecznej osadzonych ważne jest, aby bazować na wszelkich nowatorskich rozwiązaniach zmierzających do osiągnięcia koronnego etapu resocjalizacji, jakim jest readaptacja społeczna. Pobyt w izolacji

⁵⁹ J. Kowalska, *Teatr, Mama, Tata i Ja 2019* [Theatre, Mummy, Daddy, and Me 2019], <https://www.teatrakubus.pl/teatr-mama-tata-i-ja-2019/aktualnosci> [dostęp: 26.05.2019].

instytucjonalnej nie tylko bowiem osłabia więzi społeczne osoby osadzonej z najbliższym otoczeniem (ekosystemem społecznym), ale wręcz powoduje ich zerwanie; często też dotkliwie doświadcza rodzinę przestępcy w wymiarze socjalnym i psychicznym. Skutki psychospołeczne rozłąki mają zatem tak duży ładunek deficytów psychospołecznych dla skazanych i ich rodzin, że badacze oraz praktycy podejmują aktywność ukierunkowaną na odbudowanie więzi z rodziną i podstawowymi kręgami jej otoczenia. Wszyscy zgodnie podkreślają tezę o konieczności konstruowania dla osób skazanych modeli wsparcia skupiających się na problematyce readaptacji społecznej poprzez kształtowanie więzi jako pierwszoplanowym zadaniu w całym systemie penitencjarnym i postpenitencjarnym, czyli zarówno na etapie przygotowania eksdewianta do życia na wolności, jak i w początkowej fazie po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej. Przykładem tego rodzaju działań jest program opisywany w niniejszym opracowaniu⁶⁰.

3.1. Cele projektu

Program „Teatr, Mama, Tata i Ja” jest innowacyjnym przedsięwzięciem, które bazuje na nowatorskich działaniach edukacyjno-animacyjnych stymulujących kreatywność i aktywizujących twórczo grupę osób pozostających poza obiegiem życia społecznego i kulturalnego. Zaplanowane zadania przyczyniają się pośrednio do osiągnięcia kilku celów. Pierwszy z nich dotyczy rekonstruowania i/lub wzmacniania więzi rodzinnych w czasie rozłąki spowodowanej odbywaniem kary więzienia przez matki lub ojców. Istotnym założeniem z punktu widzenia readaptacji społecznej jest przygotowanie osób osadzonych do harmonijnego życia w środowisku otwartym, np. poprzez uczestniczenie w życiu kulturalnym miasta czy samodzielnie – bez strażnika – korzystanie z komunikacji miejskiej. Osiąganiu tego celu służy m.in. realizacja zadań programu poza placówką penitencjarną. Dzięki temu skazani mają szansę na przygotowanie się do życia na wolności oraz mogą w przyjaznej przestrzeni podejmować działania zmierzające do umacniania bądź odbudowywania relacji ze swoimi dziećmi, partnerami, współmałżonkami czy innymi członkami rodziny, którzy zadeklarowali gotowość uczestniczenia w programie. Kolejny cel koncentruje się na kształtowaniu u osób osadzonych poczucia odpowiedzialności, inicjatywy i samodzielności, np. poprzez współpracę z animatorami czy pozostałymi uczestnikami programu. Ponadto realizacja tego celu rozbudza i kreuje potrzebę uczestnictwa w kulturze oraz gotowość do podejmowania działań

⁶⁰ A. Dąbrowska, *Readaptacja społeczna osób wyklejonych przestępczo w kontekście stosowania alternatywnych form wsparcia na przykładzie programu „Teatr, Mama i Ja”* [Social readjustment criminally demoralised in the context of alternative forms of support on the example of the “Theatre, Mom, and Me” programme] [w:] A. Barczykowska, M. Muskała (red.), *Horyzonty pedagogiki resocjalizacyjnej. Księga jubileuszowa Profesora Wiesława Ambrozika* [The Scope of Rehabilitation Pedagogy. ‘Jubilee Book’ of Professor Wiesław Ambrozik], Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2017, s. 514–525.

o charakterze kulturalno-artystycznym (jako uczestnik i twórca). Trzeci z wyznaczonych celów zmierza do wypracowania poczucia własnej wartości u osób osadzonych i ich najbliższych biorących udział w programie poprzez odkrywanie nowych umiejętności, talentów itp. Wyznaczone cele programu odnoszą się też do pracowników służby więziennej i służą podnoszeniu ich motywacji do tworzenia programów terapeutycznych i readaptacyjnych z wykorzystaniem edukacji kulturalnej. Piąty cel dotyczy animatorów zatrudnionych w Teatrze Lalki i Aktora „Kubuś” i zmierza do pozyskania przez nich nowych kompetencji w zakresie działań arteterapeutycznych.

3.2. Działania w programie „Teatr, Mama, Tata i Ja”

Jeden rok działania programu obejmuje dziewięć spotkań, które odbywają się w przyjaznej przestrzeni na terenie Teatru Lalki i Aktora „Kubuś”. Spotkania te odbywają się cyklicznie: jedno spotkanie na miesiąc po cztery godziny zegarowe⁶¹. Pierwsze z nich ma zawsze charakter integracyjny i polega na wspólnym uczestniczeniu w spektaklu oraz na zapoznaniu się z funkcjonowaniem teatru. Wszyscy uczestnicy mają możliwość zaznajomienia się z pracą aktorów, zwiedzania pomieszczeń, sceny, a także zapoznania się z trenerami wyznaczonymi do prowadzenia warsztatów ze skazanymi i ich rodzinami. Klimat miejsca, w którym realizowany jest projekt, przyjazne relacje z organizatorami przedsięwzięcia oraz obecność osób bliskich skazanym stanowią elementy służące budowaniu lub umacnianiu więzi, sprzyjają procesowi przekształcania się ról odgrywanych w społeczeństwie, wpływają na zmianę samooceny, a w konsekwencji stanowią początek działań o charakterze przystosowania się do warunków wolnościowych. Zasada przyjaznej atmosfery jest utrzymywana przez cały czas trwania projektu, a celowi temu służą m.in. starannie przygotowane warsztaty. Ich autorami są doświadczeni animatorzy, pracownicy służby więziennej (wychowawcy działu penitencjarnego) oraz zespół psychologów ze Świętokrzyskiego Centrum Profilaktyki i Edukacji. Zajęcia grupowe oparte zostały na metaforach (techniki dramowe, metody pedagogiki zabawy, trening twórczości, techniki arteterapeutyczne), ponieważ w kontekście zaplanowanych rezultatów uznano je za najkorzystniejsze dla tej grupy odbiorców. Zastosowane metody z jednej strony przyczyniają się do ujawnienia lub umocnienia istniejących pozytywnych cech charakteru, z drugiej zaś służą ukształtowaniu umiejętności koncentracji i koordynacji wzrokowo-słuchowej, które są niezbędne w procesie efektywnego uczenia się, ale również przyczyniają się do wypracowania umiejętności wytrwałego zmierzania do celu. Zajęcia odbywają się w niewielkich grupach liczących do 15 osób, co stwarza możliwość indywidualnej pracy z każdym uczestnikiem. Zajęcia mają charakter interdyscyplinarny, są

⁶¹ Warsztaty [Workshops], Teatr Lalki i Aktora „Kubuś” w Kielcach, <http://www.teatrklubus.pl/galeria/warsztaty> [dostęp: 10.11.2019].

oparte na wielokanałowym przekazie i odbiorze informacji. Wykorzystano trzy kanały sensoryczne: wzrokowy (obraz, grafika, zdjęcie, spektakl teatralny, operowanie barwami), słuchowy (dźwięk, muzyka, głos, dyskusja) oraz kinestetyczny (zabawy ruchowe, rytm, dotyk, gest). Warsztaty zostały zorganizowane tak, aby miały walor zabawowy, ale też powodowały wzmocnienie poczucia własnej wartości uczestników, rozwijały ekspresję własnego ciała, pozwalały na upust emocji poprzez kierowanie nimi i ich rozładowanie, odreagowanie agresji, a także uczyły pozytywnej komunikacji z drugim człowiekiem, budowały atmosferę zaufania i bezpieczeństwa.

Każde z dziewięciu spotkań jest podzielone na dwie części, z których pierwsza odbywa się w pracowni plastycznej, gdzie uczestnicy kierowani przez artystów wykonują różnorodne prace. Są to działania zarówno indywidualne, jak i grupowe – rodzinne, które stwarzają szanse na niewerbalne wyrażanie emocji w odniesieniu do poszczególnych członków rodziny, a także zmierzają do integracji osób skazanych z członkami rodziny. Druga część spotkania odbywa się w formie warsztatów ruchowych, zabaw integracyjnych i dramatycznych, improwizacji, treningów twórczości. Zasadniczy ich cel koncentruje się na poszukiwaniu efektywnych sposobów radzenia sobie z trudnymi emocjami, tj. złością, smutkiem, gniewem, poczuciem wstydu. Ważnym etapem w trakcie każdego comiesięcznego spotkania jest trzydziestominutowa przerwa obiadowa, która jest czasem przeznaczonym wyłącznie dla rodzin. Wychowawcy z Aresztu Śledczego, członkowie zespołu interdyscyplinarnego, a także animatorzy mają niepowtarzalną szansę obserwacji oraz rejestracji relacji rodzinnych. Wyniki obserwacji są jednym ze źródeł prowadzonej ewaluacji, a tym samym stanowią wytyczne dla dalszego procesu resocjalizacji osób osadzonych – uczestników programu.

3.3. Procedura rekrutacji oraz charakterystyka uczestników

Z uwagi na procedury obowiązujące w Areszcie Śledczym proces rekrutacji do projektu był starannie zaplanowany i długotrwały. Na etapie wyboru uczestników przewidziano też pewne bariery dotyczące ich udziału w projekcie, które mogą pojawić się ze względów formalnych, np. zwolnienie warunkowe, objęcie uczestnika systemem dozoru elektronicznego, zmiana miejsca odbywania kary, wypadki losowe. Założono zatem, że liczba uczestników może ulec zmianie, jednak powinna mieścić się w następujących przedziałach: 5–7 osób osadzonych, 10–16 dzieci, 5–7 opiekunów. Ostatecznie grupę uczestników stanowiły 34 osoby, tj. 7 osadzonych (4 kobiety, 3 mężczyźni), 15 dzieci (własne lub zamieszkujące we wspólnym gospodarstwie domowym z osobą skazaną) oraz 12 opiekunów. Osadzeni zakwalifikowani do programu zostali zobligowani do podpisania deklaracji uczestnictwa, która zapewniała im prawo do udziału w projekcie nawet w sytuacji warunkowego zwolnienia. W ciągu jednego roku taka sytuacja zdarzyła się trzykrotnie, a skorzystały z niej dwie osoby.

Uczestnicy projektu zostali podzieleni na dwie podstawowe grupy: odbiorców bezpośrednich i odbiorców pośrednich. Do pierwszej z nich należą małoletni w wieku od roku do 13 lat z terenu województwa świętokrzyskiego i małopolskiego wychowujący się w rodzinach niepełnych z powodu odbywania przez jednego z rodziców kary pozbawienia wolności. W takich rodzinach relacje są zatem mocno ograniczone lub nie istnieją, np. z powodu odległego miejsca zamieszkania i sytuacji finansowej, a także ogólnej kondycji rodziny. Do drugiej grupy należą dzieci w wieku 11–13 lat, które wychowują się w rodzinach pełnych, a osoba odbywająca karę pozbawienia wolności jest bliskim krewnym zamieszkującym wspólne gospodarstwo domowe. Na podstawie analizy wyników badań zamieszczonych w dokumentacji procesu rekrutacji do projektu przygotowanej przez kadrę Aresztu Śledczego można stwierdzić, że członkowie obydwu zbiorowości są jednostkami o niskiej samoocenie, niskim poczuciu własnej wartości, dużych deficytach zaufania do bliskich, przekonaniu o braku akceptacji wśród rówieśników i dorosłych osób znaczących. Na tej podstawie założono, że udział w projekcie pozwoli na wyjście z roli dziecka z rodziny patologicznej i stygmatyzowanej oraz wejście w rolę osoby akceptowanej społecznie: twórcy i odbiorcy kultury. Trzecią grupę stanowią uczestnicy, którzy w projektach są tzw. wartością dodaną. Są to małoletni w wieku od 11 do 13 lat, którzy wychowują się w rodzinach pełnych, nie są spokrewnieni z osobami skazanymi, a ich uczestnictwo w projekcie wynika z faktu, że ich rodzice pracują jako wychowawcy w Areszcie Śledczym.

Dorosłymi odbiorcami bezpośrednimi są kobiety w wieku 27–43 lata, osoby odbywające karę pozbawienia wolności na terenie Aresztu Śledczego w Kielcach, które mają stabilną sytuację prawną (brak czynności procesowych, także w odniesieniu do przepisów prawa rodzinnego – nie są pozbawione praw rodzicielskich). Kobiety te mają od jednego do trojga dzieci, mają głównie wykształcenie podstawowe, niskie poczucie wartości, odznaczają się niską motywacją do podejmowania jakichkolwiek inicjatyw, ale są zdyscyplinowane, co stanowi podstawowy warunek uczestnictwa w projekcie. Uczestniczki te to osoby odbywające karę pozbawienia wolności, przestępczynie, osoby nieakceptowane społecznie i narażone na marginalizację i wykluczenie. Ich więzi z dziećmi praktycznie nie istnieją lub są dość mocno ograniczone. Udział w projekcie daje im więc szansę na wejście w nową, akceptowaną społecznie rolę: przede wszystkim matki, a także twórczyni i odbiorczyni kultury.

Drugą grupę dorosłych odbiorców stanowią mężczyźni z tej samej placówki resocjalizacyjnej. Są nimi skazani zróżnicowani pod względem wieku (27–65 lat), pochodzenia, zamieszkania, warunków bytowych, doświadczeń. Ich kontakt z najbliższymi można uznać za nieistniejący ze względu na odległe miejsce zamieszkania czy złą sytuację finansową rodzin, których nie stać na przyjazd na widzenie. Wejście w konflikt z prawem spowodowało, że znajdują się oni w nowej roli społecznej – przestępcy, czyli człowieka nieakceptowanego społecznie, zagrożonego marginalizacją i wykluczeniem, a ponadto odznaczającego się niską motywacją,

nieadekwatną samooceną, brakiem lub niskimi kwalifikacjami zawodowymi, co potwierdzają wyniki badań przeprowadzonych przed przystąpieniem do programu. Udział w projekcie osadzonych mężczyzn ma więc pozwolić na wejście w nową rolę: ojca, męża, dziadka oraz odbiorcy i współtwórcy kultury.

Kolejną grupę odbiorców stanowią pracownicy służby więziennej: osoby zróżnicowane pod względem: wieku (30–35 lat), doświadczenia zawodowego, sytuacji rodzinnej. Dwie kobiety i sześciu mężczyzn, którzy należą do tzw. grupy dyspozycyjnej, umundurowanej, posiadającej własną strukturę organizacyjną. Powołani są do realizowania zadań w placówce penitencjarnej. Ich autorytarny styl kierowania wynika z paramilitarnego charakteru instytucji, co przekłada się na styl pracy, w tym na relacje z osadzonymi. Jest to grupa zawodowa narażona w wysokim stopniu na stres i wypalenie zawodowe. Udział w projekcie daje im szansę na spojrzenie na skazanych z innej perspektywy: matki/ojca cechujących się akceptowanymi społecznie zachowaniami w stosunku do własnych dzieci i członków rodziny, a także odznaczających się m.in. talentami plastycznymi, muzycznymi czy organizacyjnymi.

Drugą grupę globalną, czyli odbiorców pośrednich, tworzą społeczność lokalna oraz osoby z terenu kraju o zróżnicowanych profesjach: twórcy, animatorzy, pedagodzy, terapeuci, psycholodzy, przedstawiciele świata nauki, pracownicy Aresztu Śledczego w Kielcach, władze lokalne i krajowe, media, działacze społeczno-kulturalni, przedsiębiorcy, instytucje lokalne, samorządowe i rządowe.

3.4. Ewaluacja programu

Ważnym elementem programu jest ewaluacja, która stanowi systematyczną ocenę sposobu jego realizacji oraz osiągnięcia założonych celów. Ocena ta prowadzona jest od początku programu, tj. od 2015 r. na podstawie autorskich narzędzi badawczych opracowanych w ramach działalności zespołu interdyscyplinarnego powołanego przez realizatorów projektu. W jego skład wchodzi pracownicy naukowo-dydaktyczni z następujących uczelni: Uniwersytetu Jagiellońskiego (w tym autorka niniejszego artykułu), Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach i Uniwersytetu Warszawskiego. Narzędzia do ewaluacji powstały na podstawie wytycznych dotyczących realizacji projektów innowacyjnych⁶². Dla tego rodzaju przedsięwzięć, do których należy również program „Teatr, Mama, Tata i Ja”, najodpowiedniejsze jest zastosowanie ewaluacji formatywnej (on-going), czyli prowadzonej przez cały

⁶² Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Wytyczne nr 6 w zakresie ewaluacji programów operacyjnych na lata 2007–2013 [Guideline No. 6 on the evaluation of operational programmes, 2007–2013], https://www.funduszeuropejskie.2007-2013.gov.pl/dokumenty/wytycznepolskie/who/strony/wytyczne_ewaluacja.aspx [dostęp: 24.11.2019]; Miniprzewodnik po ewaluacji projektów innowacyjnych PO KL. Zalecenia Krajowej Instytucji Wspomagającej [Mini-guide on the evaluation of OP HC innovation projects. Recommendations of the National Supporting Institution], Warszawa 2007, http://pwsz.chelm.pl/fundusze_ue/SMLA/kiw_miniprzewodnik_ewaluacja_kiw.pdf [dostęp: 24.11.2019].

czas trwania projektu, ponieważ pozwala to na bieżącą korektę podejmowanych działań. Na podstawie zebranych danych możliwe jest wprowadzanie szybkich zmian, co z kolei przekłada się na sprawniejszą realizację kolejnej fazy projektu.

Ewaluacja każdej edycji projektu obejmuje dwa podstawowe obszary. Pierwszy z nich zmierza do odpowiedzi na pytania: czy i w jakim stopniu zamierzone cele projektu zostały osiągnięte? W jaki sposób przebiega zarządzanie projektem? Jakie są ewentualne bariery i problemy uniemożliwiające prawidłową realizację projektu?

Drugi obszar ewaluacji zmierza do odpowiedzi na pytania o:

- trafność: czy i w jakim stopniu program odpowiada na realne potrzeby?
- efektywność: czy proponowane metody pracy ze skazanymi i ich rodzinami są bardziej efektywne niż stosowane dotychczas?
- skuteczność: czy program jest skuteczny pod względem oddziaływań resocjalizacyjnych? Czy program jest skuteczny pod względem budowania więzi rodzinnych? Co wpływa na jego skuteczność – czy są to metody pracy, dobór grup docelowych, organizacja procesu wsparcia, czy inne czynniki? Czy możliwe jest zwiększenie skuteczności proponowanych metod i pod jakimi warunkami?
- użyteczność: czy program odpowiada na aktualne potrzeby grup docelowych?
- trwałość: czy i w jakim stopniu prawdopodobne jest stosowanie programu w innych placówkach penitencjarnych po zakończeniu finansowania projektu przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego?

Na wyniki badań ewaluacyjnych obejmujących dwa wymienione obszary składają się rezultaty działań częściowych prowadzonych w ramach prac zespołu interdyscyplinarnego. Fragmentaryczne badania ewaluacyjne prowadzone są na podstawie ankiet ewaluacyjnych dla uczestników programu, arkuszy obserwacyjnych wypełnianych przez animatorów i osoby prowadzące warsztaty kompetencji rodzicielskich i warsztaty integracyjne oraz z wykorzystaniem kwestionariuszy ramowych wywiadów swobodnych i map skojarzeń przeznaczonych dla dzieci⁶³. Ankiety ewaluacyjne dla uczestników programu obejmują oceny częściowe dotyczące atmosfery wydarzenia i organizacji warsztatów. Arkusze obserwacyjne obejmują charakterystykę grupy badanej (liczba, płeć, wzajemny kontakt, zachowania, zaangażowanie, elementy wyróżniające), charakterystykę rodzica (relacje pomiędzy członkami rodziny, relacje zewnętrzne pomiędzy rodzinami, zaangażowanie w wykonywanie zadań), charakterystykę wychowawcy z zakładu karnego (relacje

⁶³ B. Kietlińska, „Teatr, mama, tata i ja”. *Czy przestrzeń teatralna stanowi pretekst do rodzinnej relacji opartej na bliskości?* (referat), Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa pt. „Dzieciństwo – Projektować, przeprojektować, odprojektować”, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, 12.10.2018 [‘Theatre, Mummy, Daddy, and Me’ – Does the space of the theatre promote a close family relationship? (a paper), Interdisciplinary Scientific Conference ‘Childhood: Design, Redesign, Undesign’, Adam Mickiewicz University in Poznań, 12/10/2018] (materiały z archiwum autorki).

z osadzonymi, relacje wzajemne pomiędzy wychowawcami, zaangażowanie), charakterystykę osób prowadzących warsztaty (relacje pomiędzy nimi a uczestnikami warsztatów, zaangażowanie, trudności organizacyjne), przebieg procesu (opis ćwiczeń, zabaw, gier, zaangażowanie w wykonywanie zadań i poleceń, reakcje na poszczególne elementy warsztatu, relacje podczas kolejnych zabaw i gier).

Ocena efektywności programu, czyli wyniki ewaluacji sumatywnej rozumianej jako określona wartość zmiany, nie jest jeszcze w pełni możliwa ze względu na jego trwanie.

Łącznie od 2015 do połowy 2019 r. w programie wzięły udział 44 osoby skazane oraz 79 dzieci. Można wskazać trzy obszary potencjalnych zmian: w zakresie wzmocnienia czynników warunkujących skuteczność procesu readaptacji społecznej skazanych, w zakresie realizacji praw dziecka do kontaktu i wzmocnienia funkcji opiekuńczo-wychowawczych rodziców i w zakresie instytucjonalnych działań artystycznych i społeczno-kulturalnych nakierowanych na społeczność lokalną. W pierwszym zakresie efektywności należy wskazać, że w przypadku dwóch osadzonych kobiet sąd, mając na uwadze m.in. uczestnictwo w programie w latach 2015 i 2016, orzekł warunkowe przedterminowe zwolnienie na 10 miesięcy przed orzeczonym zakończeniem odbywania kary. Ponadto jedna spośród osób skazanych mimo zakończenia odbywania kary pozostała związana z teatrem, w którym realizowała program, i uczestniczyła w niektórych przedsięwzięciach jako wolontariusz w pracowni plastycznej teatru.

Natomiast wyniki ewaluacji bieżącej służyły przede wszystkim poprawie jakości działań i projektowaniu zmian na potrzeby kolejnej edycji programu, w kierunku uwzględniania praw dziecka do kontaktu z rodzicem i wzmocnienia funkcji opiekuńczo-wychowawczych rodziców. Po analizie zgromadzonych materiałów ewaluacyjnych można wysunąć wnioski o konieczności udoskonalenia warsztatów kompetencji rodzicielskich uwzględniających przede wszystkim tematykę potrzeb rozwojowych dzieci na poszczególnych etapach rozwoju oraz zasady prawidłowej komunikacji i mechanizmy prawidłowych relacji rodzicielskich.

Dla organizatorów programu i uczestników zaangażowanych jako animatorzy i terapeuci najbardziej istotna jest ocena podmiotu finansującego program, czyli Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Doceniło ono bowiem rolę programu wsparcia procesu readaptacji społecznej skazanych poprzez zaangażowanie lokalnego otoczenia społeczno-kulturalnego i instytucji kultury w odbudowanie lub naprawę relacji rodzinnych osób odbywających karę pozbawienia wolności i przyznało środki finansowe na kolejne trzy edycje programu⁶⁴.

⁶⁴ Program finansowany jest przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego i dotychczas nie brał udziału w konkursie na Program Resocjalizacji Sprzyjający Readaptacji Społecznej Osób Pozbawionych Wolności (cztery edycje) i tym samym nie był rekomendowany do nagrodzonych programów „rodzinnych” w czterech Ogólnopolskich Konkursach na Program Resocjalizacji Sprzyjający Readaptacji Społecznej Osób Pozbawionych Wolności.

Zakończenie

Dotychczas uzyskane spostrzeżenia z realizacji programu readaptacyjnego „Teatr, Mama, Tata i Ja” pozwalają wnioskować o zmianach w relacjach rodzinnych pomiędzy uczestnikami programu. Program oparto na założeniach wspólnie realizowanych programów readaptacyjnych przy uwzględnieniu prawa osób odbywających karę pozbawiania wolności do kontaktów z rodziną i osobami bliskimi i położono nacisk na realizację praw dziecka do kontaktu z rodzicami. Wsparcie i wzmacnianie funkcji opiekuńczych rodzin jako czynnik chroniący w procesie readaptacji społecznej należy bowiem do najbardziej znaczących czynników zapobiegających powtórnej przestępczości⁶⁵.

Bibliografia

- Andrews D.A., Bonta J., *The Psychology of Criminal Conduct*, LexisNexis, New Providence 2006.
- Badowska-Hodyr M., *Ku reintegracji. Rodzina w perspektywie procesu indywidualizacji oddziaływań penitencjarnych wobec osób odbywających kary długoterminowe* [Towards reintegration. The family, as seen in the light of individualized penal treatment of persons serving long-term sentences], „Ethos” 2018, nr 2(122), s. 313–329.
- Badowska-Hodyr M., *Podtrzymywanie więzi z rodziną a readaptacja społeczna z perspektywy więźniów długoterminowych posiadających dzieci w wieku do 15 roku życia* [Maintaining family ties in the context of social readaptation from the perspective of long-term prisoners with children under 15], „Pedagogika. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie” 2018, t. XXVII, nr 1, s. 285–301.
- Badowska-Hodyr M., *Rodzice i ich dzieci w przestrzeni penitencjarnej z perspektywy zasady indywidualizacji oraz procesu reintegracji społecznej* [Parents and their children and the penitentiary system – viewed from the principle of individualisation and process of social reintegration], „Probacja” 2018, nr 1, s. 25–51.
- Badowska-Hodyr M., *Więź z rodziną i jej znaczenie w procesie inkluzji społecznej z perspektywy osadzonych kobiet odbywających kary długoterminowe* [The importance of family ties in the process of social inclusion from the perspective of female inmates serving long-term sentences], „Probacja” 2017, nr 3, s. 47–68.
- Barczykowska A., Dzieżyńska-Breś S., Muskała M., *Systemy oddziaływań resocjalizacyjnych Anglii i Stanów Zjednoczonych Ameryki* [Rehabilitation Treatment Systems in England and the United States of America], Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2015.

⁶⁵ D.A. Andrews, J. Bonta, *The Psychology...*, op. cit.

- Biel K., *Model ryzyka i model dobrego życia w readaptacji skazanych* [The Risk model and the Good Lives model in the resocialisation of convicts] [w:] J. Kuształ, K. Kmiecik-Jusięga (red.), *Konteksty resocjalizacji i readaptacji społecznej* [Aspects of Social Rehabilitation and Re-adaptation to Society], Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2014, s. 45–59.
- Dąbrowska A., *Readaptacja społeczna osób wykolejonych przestępczo w kontekście stosowania alternatywnych form wsparcia na przykładzie programu „Teatr, Mama i Ja”* [Social readjustment criminally demoralised in the context of alternative forms of support on the example of the ‘Theatre, Mom, and Me’ programme] [w:] A. Barczykowska, M. Muskała (red.), *Horyzonty pedagogiki resocjalizacyjnej. Księga jubileuszowa Profesora Wiesława Ambrozika* [The Scope of Rehabilitation Pedagogy. ‘Jubilee Book’ of Professor Wiesław Ambrozik], Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2017, s. 514–525.
- De Claire K., Dixon L., *The effects of prison visits from family members on prisoners’ well-being, prison rule breaking and recidivism. A review of research since 1991*, „Trauma, Violence & Abuse” 2017, t. 18, nr 2, s. 185–199.
- Gendreau P., Little T., Goggin C., *A meta-analysis of the predictors of adult offender recidivism. What works!*, „Criminology” 1996, t. 34, nr 4, s. 575–608.
- Goffman E., *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości* [Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity], Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.
- Goldstein A.P., Glick B., *Aggression replacement training. Curriculum and evaluation*, „Simulation & Gaming” 1994, t. 25, nr 1, s. 9–26.
- Grudzińska M., *Kontakty z dzieckiem* [Contact with Children], C.H. Beck, Warszawa 2000.
- Ignaczewski J., *Władza rodzicielska i kontakty z dzieckiem* [Parental Responsibility and Contact with Children], C.H. Beck, Warszawa 2012.
- Justyński T., *Prawo do kontaktów z dzieckiem w prawie polskim i obcym* [The Right to Contact with Children in Polish and Foreign Law], Wolters Kluwer, Warszawa 2011.
- Konopczyński M., *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących* [Pedagogy of Resocialisation. Towards Creative Activities], Impuls, Kraków 2014.
- Kozak M., *Prawo do edukacji. Interpretacje pedagogiczno-prawne i bariery organizacyjne* [The Right to Education. Pedagogical and Legal Interpretations and Organisational Barriers], Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2013.
- Krupa-Lipińska K., *Naruszenie dobra osobistego w postaci więzi rodzinnej poprzez utrudnianie kontaktów z dzieckiem* [Violating a Personal Right, such as the Right to Family Life, by Obstructing Contact with a Child], Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2016.
- Kuształ J., *Dobro dziecka w procesie resocjalizacji. Aspekty pedagogiczne i prawne* [The Best Interests of the Child in the Process of Social Rehabilitation. Pedagogical and Legal Aspects], Wydawnictwo UJ, Kraków 2018.
- Kwieciński A., *Skazani-rodzice. Sytuacja prawna osadzonych sprawujących opiekę nad dziećmi* [Convicted parents. The legal status of prisoners taking care of children], „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2012, t. XXVIII, s. 187–202.

- Liem M., Garcin J., *Post-release success among paroled lifers*, „Laws” 2014, nr 3, s. 798–823.
- Machel H., *Rodzina skazanego jako współuczestnik jego resocjalizacji penitencjarnej, readaptacji i reintegracji społecznej* [The convict's family as a participant in his penal resocialisation, readaptation and social reintegration], „Resocjalizacja Polska” 2014, nr 7, s. 45–57.
- Miller P.M. (red.), *Terapia uzależnień. Metody oparte na dowodach naukowych* [Evidence-Based Addiction Treatment], Wydawnictwa UW, Warszawa 2013.
- Mostowik P., *Władza rodzicielska i opieka nad dzieckiem w prawie prywatnym międzynarodowym* [Parental Responsibility and Childcare in International Private Law], Wydawnictwo JAK, Kraków 2014.
- Muskała M., „*Odstąpienie od przestępczości*” w teorii i praktyce resocjalizacyjnej [“Desistance from Crime” in Social Rehabilitation Theory and Practice], Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016.
- Muskała M., *Więź osadzonych recydywistów ze środowiskiem* [The Bond of Inmate Reoffenders with Their Social Circles], Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006.
- Noble C., *Prisoners' Families. The Everyday Reality. An Account of the Experience of Thirty People in Cambridgeshire with Close Relatives in Prison*, Ormiston Children and Families Trust, Ipswich 1995.
- Poehlmann J., Dallaire D., Loper A.B., Shear L.D., *Children's contact with their incarcerated parents. Research findings and recommendations*, „American Psychologist” 2010, t. 65, nr 6, s. 575–598.
- Sackett D.L., Straus S.E., Richardson W.S., Rosenberg W., Haynes R.B., *Evidence-Based Medicine. How to Practice and Teach EBM*, Churchill Livingstone, Edinburgh 2000.
- Sakowicz T., *Dziecko w rodzinie naznaczonej przestępczością rodziców* [A child in a family branded by their parents' crime] [w:] B. Kałdon, I. Kurlak (red.), *Człowiek w obliczu trudnej sytuacji życiowej* [A Man Facing a Difficult Situation in Life], Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2011.
- Sawicki K., *Diady, kliki, gangi. Młodzież nieprzystosowana społecznie w perspektywie współczesnej pedagogiki resocjalizacyjnej* [Dyads, Cliques, Gangs. Juvenile Offenders from the Perspective of Contemporary Social Rehabilitation], Impuls, Kraków 2018.
- Szczepanik R., „*Otworzyło mi się wtedy okno na inny świat. Otworzyło mi to oczy na moje życie*”. O wydarzeniach (punktach zwrotnych) inicjujących próby zerwania przez recydywistów z przestępczym stylem życia [‘Then a window to another world opened up. It opened my eyes to my life.’ On the events (turning points) which triggered recidivists' attempts to give up their criminal lifestyle], „Nauki o wychowaniu. Studia interdyscyplinarne” 2017, nr 1(4), s. 238–255.
- Stadniczeńko S.L., *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień* [The Convention on the Rights of the Child. Selected Issues], Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2015.

- Stańdo-Kawecka B., *O koncepcji resocjalizacji w polskiej literaturze naukowej polemicznie* [Polemic on the concept of resocialisation in the Polish scholarly literature], „Probacja” 2010, nr 1, s. 109–124.
- Stojanowska W., *Dobro dziecka jako instrument wykładni norm Konwencji o prawach dziecka oraz prawa polskiego i jako dyrektywa jego zastosowania* [The best interests of the child as an instrument for interpreting the norms of the Convention on the Rights of the Child and Polish law and as a directive on its application] [w:] T. Smyczyński (red.), *Konwencja o prawach dziecka. Analiza i wykładnia. Praca zbiorowa* [Convention on the Rights of the Child – Analysis and Interpretation. Collective Work], Ars Boni et Aequi, Poznań 1999, s. 82–87.
- Ward T., Maruna S., *Rehabilitation. Beyond the Risk Paradigm*, Routledge, London–New York 2007.
- Wedel-Domaradzka A., *Prawo do kontaktów z rodziną osób aresztowanych oraz pozbawionych wolności – rozważania na tle standardów soft-law oraz art. 8 EKPC* [The rights to contact with the family of arrested and imprisoned persons – considerations based on soft law standards and art. 8 of the ECHR], „Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego” 2016, nr 7, s. 301–318.
- Winiarz J., *Ochrona praw matki, dziecka i rodziny* [Protection of the Rights of the Mother, Child, and Family], Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1965.

Źródła internetowe

- Krakowska E., *Relacje rodzinne skazanych na karę pozbawienia wolności* [Family relationships of convicts sentenced to imprisonment], Służba Więzienna, <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Relacje-rodzinne-skazanych-na-kary-pozbawienia-wolnosci> [dostęp: 10.07.2019].
- Miniprzewodnik po ewaluacji projektów innowacyjnych PO KL. Zalecenia Krajowej Instytucji Wspomagającej* [Mini-guide on the evaluation of OP HC innovation projects. Recommendations of the National Supporting Institution], Warszawa 2007, http://pwsz.chelm.pl/fundusze_ue/SMLA/kiw_miniprzewodnik_ewaluacja_kiw.pdf [dostęp: 24.11.2019].
- Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Wytyczne nr 6 w zakresie ewaluacji programów operacyjnych na lata 2007–2013 [Guideline No. 6 on the evaluation of operational programmes, 2007–2013], https://www.funduszeuropejskie.2007-2013.gov.pl/dokumenty/wytycznepolskie/who/strony/wytyczne_ewaluacja.aspx [dostęp: 24.11.2019].
- Osoby osadzone w zakładzie karnym – prawa rodzin i najbliższych. Informator Rzecznika Praw Obywatelskich* [Persons imprisoned in correctional facilities – The rights of families and loved ones. An Ombudsman’s reference book], Warszawa 2019, <https://www.rpo.gov.pl/pliki/13269673450.pdf> [dostęp: 5.07.2019].
- Revision of the European Prison Rules and related commentary. Submission by Penal Reform International and the Association for the Prevention of Torture to

the 19th meeting of the Working Group of the Council for Penological Cooperation (PC-CP), 17–19 September 2018 in Strasbourg, <https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2018/09/Submission-to-PC-CP-WG-on-European-Prison-Rules-revision-12-09-18-finalised.pdf> [dostęp: 10.01.2020].

Teatr, Mama, Tata i Ja 2019 [Theatre, Mummy, Daddy, and Me 2019], Teatr Lalki i Aktora „Kubus” w Kielcach, <https://www.teatrklubus.pl/teatr-mama-tata-i-ja-2019/aktualnosc> [dostęp: 26.05.2019].

Warsztaty [Workshops], Teatr Lalki i Aktora „Kubus” w Kielcach, <http://www.teatrkubus.pl/galeria/warsztaty> [dostęp: 10.11.2019].

Akty prawne

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 21 grudnia 2016 r. w sprawie regulaminu organizacyjno-porządkowego wykonywania kary pozbawienia wolności [Directive of the Minister of Justice of 21 December 2016 on organisational regulations for the execution of a prison sentence], Dz.U. z 2016 r., poz. 2231.

Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego [Act of 17 November 1964 – Code of Civil Procedure], t.j. Dz.U. z 2019 r., poz. 1460.

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny [Act of 23 April 1964 – Civil Code], t.j. Dz.U. z 2019 r., poz. 1145, 1495.

Ustawa z dnia 23 kwietnia 2009 r. o ratyfikacji Konwencji w sprawie kontaktów z dziećmi, sporządzonej w Strasburgu w dniu 15 maja 2003 r. [Act of 23 April 2009 on the ratification of the Convention on Contact Concerning Children, signed at Strasbourg on 15 May 2003], Dz.U. z 2009 r. Nr 6, poz. 576.

Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy [Act of 25 February 1964 – Family and Guardianship Code], Dz.U. z 1964 r. Nr 9, poz. 59 z późn. zm.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny [Act of 6 June 1997 – Criminal Code], Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy [Act of 6 June 1997 – Executive Penal Code], t.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 665 z późn. zm.

Orzecznictwo

Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 26 stycznia 1973 r., sygn. akt III CZP 101/71 [The resolution of the Polish Supreme Court from 26 January 1973, ref. act III CZP 101/71], OSNC 1973, nr 7–8, poz. c118.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 sierpnia 1981 r., sygn. akt III CRN 155/81 [The judgment of the Polish Supreme Court from 25 August 1981, ref. act III CRN 155/81], LEX nr 503248.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 listopada 2000 r., sygn. akt I CKN 1115/00 [The judgment of the Polish Supreme Court from 7 November 2000, ref. act I CKN 1115/00], OSNC 2001, nr 3, poz. 50.

Varia

- Kietlińska B., „*Teatr, mama, tata i ja*”. *Czy przestrzeń teatralna stanowi pretekst do rodzinnej relacji opartej na bliskości?* (referat), Interdyscyplinarna Konferencja Naukowa pt. „Dzieciństwo – Projektować, przeprojektować, odprojektować”, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, 12.10.2018 [‘Theatre, Mummy, Daddy, and Me’ – Does the space of the theatre promote a close family relationship? (a paper), Interdisciplinary Scientific Conference ‘Childhood: Design, Redesign, Undesign’, Adam Mickiewicz University in Poznań, 12/10/2018].
- Kowalska J., *Edukacja kulturalna. Raport ewaluacyjny dla Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego dotyczący zadania TEATR, MAMA i JA 2016* [Cultural Education. An Evaluation report for the Ministry of Culture and National Heritage regarding the programme ‘Theatre, Mummy, and Me 2016’].
- Śmiłowska K., *Warsztaty kompetencji rodzicielskich* [Parental competency workshops], Świętokrzyskie Centrum Profilaktyki i Edukacji, Kielce 2018, materiały własne z archiwum autorki.
- Rekomendacja 1340 (1997) Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy o społecznych skutkach pozbawienia wolności i jego skutkach dla rodziny, przyjęta w dniu 22 września 1997 r. [Council of Europe Parliamentary Assembly Recommendation 1340 (1997) – Social and family effects of detention, adopted on 22 September 1997].
- Rezolucja 2007/2116(INI) Parlamentu Europejskiego z dnia 13 marca 2008 r. w sprawie szczególnej sytuacji kobiet w więzieniach oraz wpływu pobytu rodziców w więzieniu na życie społeczne i rodzinne [European Parliament resolution of 13 March 2008 on the particular situation of women in prison and the impact of the imprisonment of parents on social and family life (2007/2116(INI))].
- Rezolucja 73 (5) Komitetu Ministrów Rady Europy – Minimalne standardy traktowania więźniów, przyjęta w dniu 19 stycznia 1973 r. [Council of Europe Committee of Ministers Resolution 73 (5) – Standard minimum rules for the treatment of prisoners, adopted on 19 January 1973].
- Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners Adopted by the First United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, held at Geneva in 1955, and approved by the Economic and Social Council by its resolutions 663 C (XXIV) of 31 July 1957 and 2076 (LXII) of 13 May 1977, https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/UN_Standard_Minimum_Rules_for_the_Treatment_of_Prisoners.pdf [dostęp: 22.05.2019].
- Wzorcowe reguły minimalne Organizacji Narodów Zjednoczonych dotyczące postępowania z więźniami (Reguły Mandeli) [United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules)], https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Reguly_Mandeli.html [dostęp: 22.05.2019].
- Zalecenie Delegatów Ministrów CM/Rec(2018)5 z dnia 4 kwietnia 2018 r. dotyczące dzieci rodziców osadzonych w zakładach karnych [Recommendation

CM/Rec(2018)5 of the Committee of Ministers to member States concerning children with imprisoned parents, adopted on 4 April 2018], https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Polska%20wersja%20jezykowa%20rekomendacji%20CM_Rec%282018%295E.pdf [dostęp: 28.06.2019].

Zalecenie Komitetu Ministrów Rady Europy do Państw członkowskich Rec(2006)2 w sprawie Europejskich Reguł Więziennych przyjęte przez Komitet Ministrów w dniu 11 stycznia 2006 r. na 952. posiedzeniu delegatów [Recommendation Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules, adopted on 11 January 2006 at the 952nd meeting of the Ministers' Deputies], <https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/CZSW/prawaczl/document.pdf> [dostęp: 17.09.2019].

Zalecenie R (87) 3 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie Europejskich Reguł Więziennych przyjęte przez Komitet Ministrów Rady Europy w dniu 12 lutego 1987 na 404. posiedzeniu delegatów [Recommendation No. R (87) 3 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules, adopted by the Committee of Ministers on 12 February 1987 at the 404th meeting of the Ministers' Deputies].

Zarządzenie nr 72/2018 Dyrektora Zakładu Karnego we Włocławku z dnia 17 maja 2018 r. w sprawie ustalenia porządku wewnętrznego Zakładu Karnego we Włocławku [Ordinance No. 72/2018 of the Director of Włocławek Prison dated 17 May 2018 on the drawing up of internal regulations for Włocławek Prison], https://bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/ZK_Wloclawek/72_2018_PORZ%C4%84DEK_WEWNETRZNY.pdf [dostęp: 24.11.2019].